

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 1 • Haziran 2020 • 119-148
Issue: 1 • June 2020 • 119-148

6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü

Parents' Role in Religious and Moral Development
in 6 to 12-Year-Old Children

Süleyman Abanoz

Dr.

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi
Uzman

E-posta: abanoz_s@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-4466-7080

Ankara / Türkiye

Dr.

Measuring, Selection and Placement Center
Specialist

E-mail: abanoz_s@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-4466-7080

Ankara / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 23 Nisan 2020 • 23 April 2020
Kabul Tarihi • Accepted 10 Haziran 2020 • 10 June 2020

* Bu makale, yazarın 6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü: İzmir ve Sakarya örneği isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Ö z e t

Temel eğitim çağının başlarında çocuk, dini düşünce ve davranışlarını sonuçlarına göre değerlendirir. Yapılan davranış sonucunda mükâfat ya da yarar varsa davranış doğru, ceza ya da zarar varsa davranış yanlıştır. Dönemin sonlarına doğru ise çocuk diğer davranışlarında olduğu gibi dinî davranışlarını da çevrenin beklenti ve tepkisine göre değerlendirir. Çocuk, anne babası, öğretmeni ve arkadaşlarının kendisinden beklediği gibi davranırsa onların takdirini ve sevgisini kazanacağı düşünür. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişimiyle ilgilenen kişilerin bu durumu dikkate alması çok önemlidir. Bu çalışmada çocukların dinî ve ahlaki gelişiminde anne, babanın ve diğer bazı değişkenlerin etkisi ele alınmaktadır. Araştırma çerçevesinde İzmir ve Sakarya’da yaşayan 6-12 yaşları arasındaki çocuklara amaçlı örnekleme yapılarak anket uygulanmıştır. Uygulanan anketlerden uygun şekilde doldurulan 405 adeti değerlendirmeye alınmıştır. Veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre yaş arttıkça inanç gelişimi de artmaktadır. Annenin genç olması, anne ve babanın çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim vermeleri de etkili faktörler arasındadır. Bunun yanında Sakarya’da yaşayan çocukların ortalamaları İzmir’de yaşayan çocuklardan daha yüksektir. Yerleşim yeri büyüdükçe inanç gelişimi de artmaktadır. Son olarak dede ve nineden dinî bilgi alan çocukların inanç gelişimi en yüksek, öğretmenden alanların ise en düşüktür. İbadet gelişimi ile ilgili sonuçlar büyük oranda inanç gelişiminden elde edilen verilerle örtüşmektedir. Aradaki fark, çocuğun yaşının ibadet gelişiminde anlamlı bir etkisinin olmaması ve babanın okuryazar olmamasının ibadet gelişimini olumsuz etkilemesidir. Çocukların ahlaki gelişimi ile değişkenler arasındaki ilişkilere bakıldığında diğer gelişimlere benzer şekilde Sakarya’da yaşayan çocukların ortalamalarının İzmir’de yaşayan çocuklardan yüksek olduğu ve yerleşim yeri büyüdükçe ahlaki gelişimlerinin de arttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında ebeveynin çocuğuna verdiği eğitim ile çocuğun ahlaki gelişimi arasında yüksek düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde en etkili faktör anne ve babadır. Bunun yanında anne ve babanın yaşının genç olması ve eğitim düzeyinin yüksek olması da çocuğun dinî ve ahlaki gelişimi açısından olumlu etkiye sahiptir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Çocukluk dönemi • Dinsel gelişim
Ahlaki gelişim • Anne ve baba etkisi

Abstract

At the beginning of the basic education period, a child evaluates religious thoughts and behaviors according to their results. If he/she receives a reward or obtains a benefit from that behaviour he/she reckons it as correct, if he/she faces a punishment or gets harmed, then the behaviour is considered to be wrong. Towards the end of the period, the child evaluates his/her religious behaviors as well as others according to the expectations and reactions of the environment, if the child behaves as expected of him/her by his/her parents, teacher and friends, he/she thinks that he/she will be appreciated and loved. It is very crucial that the people who study religious and moral development take this situation into account. In this study, the effect of parents and some other variables on religious and moral development in children is discussed. Within the framework of this research, a questionnaire, through a purposeful sampling, was applied to the children between the ages of 6-12 who live in Izmir and Sakarya. 405 of the questionnaires that were filled out appropriately were evaluated. The data were analysed in SPSS. According to the results obtained in the research, the development of faith is fortified as age increases. Young age in mothers, and religious and moral education of children phased by mother and father are among the influential factors. Besides, the average of children living in Sakarya is higher than children living in Izmir. The bigger the settlement is, the more the faith develops. Finally, the faith development in children who receive religious information from grandparents is the highest while the faith development in children who receive religious information from a teacher is the lowest. The results on the development of worship largely coincide with the data deduced from the development of faith. The difference is that the child's age doesn't have any meaningful impact on the development of worship, and that the father's illiteracy affects the development of worship negatively. When the relationship between children's moral development and the variables were examined it is found out that the average of children living in Sakarya is higher than the children living in İzmir and the moral development increases as the settlement gets bigger. In addition, a high level of correlation was determined between the education provided by the parent for the child and child's moral development. According to these results, the most effective factor in the religious and moral development of the child is the parents. In addition, the younger the parents are, and the higher their education levels are, the more affected the child positively in the religious and moral development.

Keywords

Psychology of religion • Childhood • Religious development
Moral development • Mother and father effect

Giriş

Her anne baba çocuğunu en güzel şekilde yetiştirmek ve terbiye etmek ister. Ancak bunu istemek tek başına yeterli değildir. Çünkü çocuğun kişilik ve gelişim özelliklerini yeterince bilmeden verilen eğitim, bilinmeyen bir yere haritasız gitmeye benzer. Elbette birçok ebeveyn öncelikle kendi annesi, babası ve çevresinden öğrendiği kadarıyla birçok açıdan çocuğunu doğru bir şekilde yetiştirebilir. Ancak bu her zaman yeterli olmayabilir. Nitekim çevremizdeki birçok anne babanın, çocuklarını istedikleri gibi yetiştirememekten şikâyetçi olduklarını ve “Biz hep-sine aynı şekilde davrandık, bu çocuğun niye böyle olduğunu anlamadık.” gibi ifadeler kullandıklarını görmekteyiz. Bu durumun sebebi çocuğun gelişim özelliklerini bilmemek olabileceği gibi çocuklar arasında bireysel farklılıklar olabileceğini düşünmemek de olabilir. Bundan dolayı fiziksel ve ruhsal sağlığı yerinde, doğru bir din anlayışına sahip ve iyi ahlaklı bir çocuğa sahip olmak isteyen her anne ve babanın çocuğunun gelişim özelliklerini iyi bilmesi, çocuğunu iyi bir şekilde tanıması gerekmektedir. Bundan dolayı bu çalışmada 6-12 yaş arası (temel eğitim çağı) çocukların dinin inanç, ibadet, ahlak boyutlarındaki gelişimlerinin çeşitli değişkenlere göre gelişimi ve bu gelişimde anne ve babanın etkisi konu edinilmiştir.

Çocuk eğitiminde en önemli kurum ailedir. Eğitimcilerin ve psikologların çoğu çocuğun eğitiminin anne karnında başladığını söylemektedir. Hatta bazıları bunu anne ve baba adaylarının eş seçimine kadar götürmektedir (Özyılmaz, 2003: 39). Bir toplumun iyi bir geleceğe sahip olması için öncelikle geleceğin yetişkinleri olan çocuklar iyi yetiştirilmelidir. Elbette bu kadar önemli bir konuyla pek çok araştırmacı ilgilenmiş ve bu konuda çok sayıda kitap yazılmıştır. Bu kitapların bir kısmı çocukları muhatap alarak yazılmış, (bkz. Gazali, 2001) diğer bir kısmı ise annelere tavsiye niteliğinde kaleme alınmıştır. (bkz. Aydın, 2007).

Bu çalışma, dinî ve ahlaki gelişim alanıyla, anket uygulanan yaş grubuyla, ankette yer alan sorularla, anketin uygulandığı örneklem grubuyla, anketin uygulandığı mekân ve zamanla sınırlıdır.

a. Teorik Çerçeve

a.a. *Gelişim*: En genel anlamıyla gelişim, “insanın bedensel, duygusal, sosyal ve zihinsel özellikler bakımından düzenli bir biçimde büyümesi, değişmesi ve istenilen görevleri yapabilecek bir duruma gelmesi” şeklinde tanımlanabilir (İnanç & Bilgin & Atıcı, 2005: 79). İnsanın gelişimi, yaşam sürecinin belirli dönemlerinde birbirini izleyerek gelişen bir

dizi değişiklikten oluşur. Gelişimde kalıtım ve çevre birlikte etkilidir. Gelişimin bazı yönlerinde kalıtım daha etkiliyken bazı yönlerinde çevrenin etkisi daha fazladır. Gelişim sürekli bir oluşumdur ve aşamalar hâlinde gerçekleşir. Yaşamın değişik dönemlerinde farklı türden gelişimler önem kazanır. Gelişim bedensel, devinsel, bilişsel, sosyal, vb. alanlara bölünebilmekle birlikte bütünlük içinde gerçekleşir. Gelişimde bireysel farklılıklar vardır (Aydın, 2004; Bacanlı, 2001; Akbaş ve ark., 2004; Yavuzer, 2005). Çalışma 6-12 yaş çocuklarının gelişimleriyle ilgili olduğundan bu başlıkta sadece çocukluk dönemi dinî ve ahlaki gelişimi ve bunlarla ilgili olduğu düşünülen kişilik gelişimi, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim hakkında bilgi verilecektir.

a.b. *Çocukluk Döneminde Kişilik Gelişimi*: “Kişilik, bireyi diğer bireylerden ayıran, tutarlı olarak sergilenen, bireye özgü özellikler bütünüdür. Kişilik gelişimi bireyin sosyal ve fiziksel çevresi içinde tutarlı olarak gösterdiği kişilik özelliklerinin oluşumunu betimler” (Can, 2004: 111). Kişilik gelişimi konusunda en kapsamlı çalışmaları Sigmund Freud ve Eric Erikson yapmıştır. Freud’un topografik, yapısal ve psikoseksüel kişilik kuramları ile Erikson’un psikososyal gelişim kuramı bu alandaki en önemli kuramlardır (Can, 2004: 110-118; Bacanlı, 2001: 84-86).

Freud’un gizil (latent) dönem olarak adlandırdığı bu dönemde çocuk kendi cinsiyetiyle ilgili toplumsal rolünü güçlendirmektedir. Çocuğun kişilik gelişiminde anne babanın rolü dönemin sonlarına doğru azalırken, diğer yetişkinlerin (öğretmen, sanatçı) ve özellikle de akran gruplarının etkisi artmaktadır. Akademik başarı ve sosyal ilişkiler kişilik gelişiminde çok önemlidir (Gardiner & Gander, 1995).

a.c. *Çocukluk Döneminde Bilişsel Gelişim*: “Bireydeki akıl yürütme, düşünme, bellek ve dildeki değişimleri kapsar” (Külahoğlu, 2004: 16). Bu nedenle bilişsel gelişim, incelenmesi en zor gelişim alanlarından biridir. Jean Piaget’nin bilişsel gelişim kuramı ve Naom Chomsky’nin dil gelişimi ile ilgili kuramı bilişsel gelişimin en popüler kuramlarındandır.

Piaget’nin somut işlemler dönemi adını verdiği 7–12 yaş çocukları, somut nesne ve olaylar üzerinde mantıksal düşünebilirler. “Bu dönemde ileriye ve geriye doğru düşünebilme, kütlenin değişmezliği, maddeleri sınıflandırma, düş ve gerçek ayrımı ve dönüştürülebilirlik özelliklerini kazanırlar. Dönemin sonlarına doğru ise soyut düşünme becerisi gelişir” (Başaran, 1998: 84-85; Bacanlı 2001: 66-68).

a.d. *Çocukluk Döneminde Sosyal / Toplumsal Gelişim*: “Bireyin toplumsal gelişimi, toplumun bütünlüğü içindeki ilişkileri ve yaşantılarında

olumlu değişimleri ifade eder” (Akbaş ve ark., 2004: 63). “Başka bir ifadeyle toplumsal gelişim, kişinin sosyal uyarıcıya, özellikle grup yaşamının baskı ve zorluklarına karşı duyarlılık geliştirmesi, grubunda ya da kültüründe başkalarıyla geçinebilmesi, onlar gibi davranabilmesidir” (Yavuzer, 2005: 46). Çocuğun toplumsal gelişimi bedensel, bilişsel, duygusal ve törel gelişimine paralel olarak gelişir. Toplumsal gelişimde en etkili faktör ailedir. Ailenin aşırı hoşgörülü, aşırı otoriter veya demokratik olması, çocuğun toplumsal gelişimini şekillendirmede etkilidir. Aileden sonra çocuk üzerinde etkili olan diğer bir faktör arkadaş çevresidir. Yaş ilerledikçe ailenin etkisi azalmakta, arkadaş çevresinin etkisi artmaktadır.

Temel eğitimle birlikte okula başlayıp, yeni bir sosyal çevre edinen çocuğun, bu dönemde aileye bağımlılığı azalmakta, çocuk bağımsız bir birey olarak akran grubuna katılmaktadır. Bu dönemin sonlarında, ailenin onayından ziyade öğretmen ve arkadaşların onayı çocuk için daha önemli hâle gelmektedir. Akran grubu içerisinde çocuğun, karşıt görüş geliştirme, rekabet ve sorumluluk bilinci gibi toplumsal tutumları gelişir (Yavuzer, 2005: 46-51; İnanç ve ark., 2005: 245-283; Başaran, 1998: 130-136).

a.e. *Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim*: “Çocukların duygusal gelişimi, onların çeşitli duyguları nasıl kazandıklarını ve bu duyguları kendilerine, anne babalarına, diğerlerine nasıl ifade ettiklerini belirlemektedir” (İnanç ve ark., 2005: 219). Duygusal gelişim, özellikle bilişsel gelişim ve dil gelişimiyle yakından ilişkilidir.

Temel eğitim çağının başında çocuğun duygu dünyasını etkileyen en önemli olay aileden ayrılma ve yeni bir sosyal çevreye dâhil olmasıdır. Aşırı hoşgörülü bir ailede yetişen çocuk anne babaya aşırı bağımlık göstermekte ve yeni sosyal çevrenin kurallarına uyum sağlamakta zorlanmaktadır. Aşırı otoriter ailede yetişen çocuk ise ya çevresine karşı sert ve saldırgan bir tutum içine girmekte ya da pasif ve çekingen bir tavır sergilemektedir. Çocuğun bu yeni sosyal çevre içerisinde sağlıklı bir etkileşim içine girebilmesinde demokratik bir aile içerisinde yetişmesinin olumlu etkisi vardır.

a.f. *Çocukluk Döneminde Dinî Gelişim*: Dinî gelişim konusunu gelişim psikologlarının çoğu müstakil bir gelişim alanı olarak ele almamış; bu konuyu ahlaki gelişim, duygusal gelişim ya da sosyal gelişimin içinde değerlendirmiştir (İnanç ve ark., 2005).

Dindarlık seviyesi veya dindarlaşma denilen olgunun bazı dışsal özellikleri olmasına rağmen temelde içsel bir olgu olması sebebiyle herkesin kabul edebileceği genel sonuçlara ulaşmak neredeyse imkânsızdır.

Dinî gelişimi incelemenin diğer bir zorluğu da dindarların yaşadıkları dinî duyguları anlatmak istememeleri ya da tam olarak ifade edememeleridir. Mesela mutasavvıflar dinî gelişim sürecinin en üst boyutu gördükleri fenafillah –Allah'ta yok olma- makamında dünyevi bütün duygu ve düşüncelerden arındıklarını ve kendilerinden geçtiklerini söylemekte fakat o anı anlatmanın imkânsız olduğunu ifade etmektedirler. Tarihte ve günümüzde pek çok farklı dinin olması dinî gelişim konusunu inceleyen araştırmacıların işlerini zorlaştıran diğer bir etkidir. Bütün bu zorluklara rağmen bazı araştırmacılar dindarların dışsal özelliklerini gözlemleyerek, içsel özelliklerini ise onlara sordukları bazı sorular yardımıyla ortaya çıkarmaya çalışmış ve böylece dinî gelişimi anlama çabasına girmişlerdir. Bu çabalar sonucunda çeşitli dinî gelişim teorileri geliştirilmiştir. Bu teorilerden bazıları şunlardır:

a.f.a. *Genetik Teoriler*: Bu teorilerde tartışılan nokta insanın fitratında dindarlaşma yeteneği olup olmadığı; böyle bir yetenek varsa bu yeteneğin zamana bağlı olarak kendiliğinden mi olgunlaştığı yoksa var olan potansiyelin ancak eğitimle mi ortaya çıkabildiğidir. Psikologların birçoğu dinî gelişimde genetik faktörlerin etkili olduğunu kabul etmekle birlikte bunun derecesi hakkında ayrılmaktadırlar. Hz. Muhammed'in "Her çocuk fitrat üzere doğar. Daha sonra da ebeveyni onu Yahudileştirir, Hristiyanlaştırır ya da Mecusileştirir" (Buhari, t.y.: Cenaiz: 80; Müslim, t.y.: Kader: 22) sözü dinî gelişimde hem kalıtımın hem de çevrenin etkisini vurgulayan güzel bir örnektir. Allport, Birey ve Dinî adlı çalışmasında, hiçbir dinî inanca sahip olmayan bir çocuğun, şahsiyetinin bir parçası olarak bir din müntesibi hâline nasıl geldiğini incelemiştir. Doğuştan dindarlığı kabul edenlerin aksine, dinin biyolojik olarak tevarüs edilmediğini düşünen Allport, dindarlığın sonradan kazanıldığını öne sürmüştür" (Allport, 1950: 25-35).

a.f.b. *Evre Teorileri*: Bu alandaki teoriler dinî gelişimin iç içe girmiş bir takım evrelerden oluştuğu düşüncesinden yola çıkmışlardır. Evre teorilerinin popüler olması büyük oranda Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisi'nin gelişim psikolojisi alanındaki ününden kaynaklanmaktadır. Evre teorilerinden biri olan Harms'ın Dinî Gelişim Modeli üç evreden oluşmaktadır: (i) *Peri Masalları Evresi (3-6 yaş)*: Diğer evrelere kıyasla daha tekdüze olan bu evrede Tanrı'yla ilgili düşünceler; devler, konuşan hayvanlar, hayaletler, kanatlı melekler ve Noel Baba'yla ilgili hikâyeler seviyesinde algılanmaktadır. (ii) *Gerçekçi Evre (7-12 yaş)*: "Çocuklar bu evrede, dinî kavramları somutlaştırma eğilimindedirler. Tanrı ve melekler, gerçek insanlar olarak düşünülmektedir. Onlar insanüstüdürler ancak eski Yunan Tanrılarında olduğu gibi dünyada meydana gelen olaylardan etkilenmektedirler. (iii) *Bireysel Evre*: Tanrı'ya karşı, kişiden kişiye değişen

son derece farklı kavramlaştırmada sonuçlanan ve daha bireyselleşmiş bir yaklaşım sergilenen evre, büyük oranda çeşitlilik ile karakterize edilmektedir (Harms, 1944: 112-122).

Evre teorilerinden biri de Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini dinî gelişime uyarlayan Elkind'in teorisidir. Goldman, Baldwin ve Tamminen'in de evre teorileri içinde değerlendirilebilecek dinî gelişimle ilgili çalışmaları mevcuttur.

Ömür boyu dinî gelişimi savunan teoriler de evre teorileri içerisinde değerlendirilebilir. Bunların başlıcaları şunlardır: Fowler'ın İnanç Gelişim Teorisi; Oser ve Gümünder'in Dinî Yargı Gelişim Teorisi; Meadow ve Kahoe'nın teorisi. Bu teoriler dinî gelişimi açıklarken oldukça farklı gelişim aşamaları ileri sürmelerine rağmen hepsinde ortak olan özellik dinî gelişimi belirli bir yaşla sınırlandırmamaları ve hepsinin dinî gelişimi dışı bağlı inançtan özerkliğe doğru bir gelişim olarak değerlendirmeleridir. Bunların en sade ve anlaşılır olanı Meadow ve Kahoe'nin teorisi olduğu için burada sadece onunla ilgili bilgi verilecektir.

Meadow ve Kahoe'nin teorisinde dinî gelişim dört aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama dış güdümlü inanç evresidir. Bu evredeki kişiler dinî inancı çevresindeki insanların, özellikle de en yakınlarının etkisinde yaşamaktadır. Bu evrede inanç sorgulanmamakta, çevredekilerin dediği her şey doğru kabul edilmektedir. İkinci evreye, Meadow ve Kahoe dinî uygulama-geleneksel inanç ismini verirler. Bu evrede inanç yavaş yavaş sorgulanmaya başlamakla beraber hâlâ geleneksel inanç geçerli kabul edilmekte, çevrede görülen dinî pratikler uygulanmaktadır. Teorinin üçüncü aşaması olan iç güdümlü inanç aşamasında kişi inancını sırf doğru kabul ettiği için yaşamakta ve din bir amaç olarak telakki edilmektedir. Bu evredeki kişiler diğer insanların dinî inanç ve yaşayışları konusunda da önceki inanç seviyesindekilerden daha hoşgörülüdürler. Meadow ve Kahoe'nin teorisinde dördüncü aşama özerk inanç aşamasıdır. Bu aşamadaki kişiler tüm dinlere karşı oldukça hoşgörülüdür. Meadow ve Kahoe'ye göre daha kurumsallaşmış dinler karakteristik olarak iç güdümlü dindarlığı tavsiye etmelerine rağmen, tamamen özerk bir inanca yükselmeyi pek fazla desteklemezler. Zira düşünce ve davranışlarda bu tür bağımsızlık durumları, genellikle organize olmuş dinlerin ortaya koyduğu din anlayışıyla zıtlık arz etmektedir (Meadow & Kahoe, 1984: 122-123).

a.f.c. *Psikanalitik Teoriler*: Psikanalizin kurucusu olan Freud'un müstakil bir dinî gelişim teorisi yoktur. Freud'un din hakkındaki görüşleri, onun nevrotik hastalar üzerinde yaptığı gözlemler sonucunda ortaya

koyduğu psikanalitik (psikoseksüel) gelişim teorisinin içerisinde yer almaktadır. Freud'a göre din, insanın bilinçdışı ve bastırılmış arzularından kaynaklanmaktadır. Dini bir nevroz olarak gören Freud'a göre din, insanı geriye götürmekte, gelişimini engellemektedir (Yavuz, 1987: 19; Freud, 1984; Freud 1999). Freud, tanrı inancını şu şekilde açıklamaktadır: "Psikanaliz bize Tanrı inancı ile baba kompleksi arasındaki yakın ilişkiyi öğretmiştir. Ayrıca o bize, Tanrı'nın yüceltilmiş bir babadan başka bir şey olmadığını, birçok gencin baba otoritesinden kurtulur kurtulmaz dinî inançlarını kaybettiklerini göstermiştir. Onun sayesinde din ihtiyacının kökeninde çocukluk döneminde yaşanan kompleksler olduğunu öğrendik. Yine onun sayesinde artık kadir-i mutlak tanrı ve tabiat ana imajlarının çocuklukta tecrübe edilen baba ve anne imgelerinin yüceltilerek tekrar canlandırılmasından başka bir şey olmadığını biliyoruz" (Freud, 1990; 216-217). Freud, kişilik teorisinin soyut kavramlar üzerine kurulu olması, zaman zaman keyfi spekülasyonlar yapması, istatistik yöntemini kullanmaması, sonucu elindeki verilerden doğurtmaya çalışması, cinsellik üzerinde fazla yoğunlaşması, sağlıklı olmayan bir denek grubundan elde ettiği verileri evrenselleştirmesi gibi sebeplerle eleştirilmiştir (Köse, 2000; Fromm, 1991; Fromm 1993; Yavuz, 1987).

Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisi de psikanalitik gelişim teorilerden biri olarak görülebilir. Erikson, Freud'un insan gelişimini ergenliğin sonunda noktalamasını eleştirmiş; insan gelişiminin, ölüme kadar devam eden bir süreç olduğunu ileri sürmüştür. Erikson, kuramında insan gelişimini 8 evreye ayırmış, bu evrelerin her birinde kazanılması gereken bazı özellikler olduğunu, kazanılmazsa ortaya bazı olumsuz durumların çıkacağını belirtmiştir (Akbaş ve ark., 2004; Aydın, 2004; Bacanlı, 2001; İnanç ve ark., 2005). Temelde bir dinî gelişim teorisi olmamakla beraber Erikson teorisini dinî gelişime de uyarlamıştır. O, teorisini Martin Luther üzerine yazdığı biyografik kitapla delillendirmeye çalışmıştır (bkz. Erikson, 1993).

Jung'un dinî gelişim teorisi bireyleşme adını verdiği bir kişisel gelişim modeliyle iç içedir. Jung'a göre dinî gelişim üç evreye ayrılmaktadır. Baba safhası ismini verdiği birinci evreye göre Tanrı, tabiat ve baba özdeşdir; bireyleşmenin henüz başlamadığı çocukluk dönemine tekabül eder. Oğul safhası olarak ifade edilen ikinci evre bireyleşmenin ortaya çıktığı, egonun özgür olmaya çalıştığı bir evredir. Bu özgürlük çabası aile ve tanrı kavramlarının sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Jung'un Kutsal Ruh aşaması olarak isimlendirdiği üçüncü evre bireyleşme sürecinin son evresini teşkil etmektedir. Birey bu evrede kendisini toplumla ve Tanrı'yla bütünleşerek olgun bir kişiliğe sahip olmaktadır (Jung, 1982; Jung, 2002). Her ne kadar Jung, teorisini psikolojik bir süreç

olarak ifade edip manevi gelişimle bir ilgisi olmadığını söylese de, Jung'un teorisinin tasavvufla örtüşen pek çok yönü olduğu belirtilmektedir (bkz. Tweedie, 1997).

a.f.d. *Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi*: “En temel hâliyle bağlanma teorisi, insanların kendileri için önemli olan başka kişilerle güçlü duygusal bağlar kurma eğiliminin nedenlerini açıklayan bir yaklaşımdır” (Hayta, 2006: 30). Kirkpatrick, bağlanma teorisini dinî gelişime uyarlamış ve çocuk ile anne babası arasındaki bağlanma stiline, gelecekte çocuğun tanrı ile ilişkisini belirleyeceğini ifade etmiştir. Eğer çocuk anne babasıyla güven veren ilişki kurduysa tanrı hakkındaki düşünceleri de olumludur, tanrıya bağlıdır. Eğer anne baba çocuğa karşı mesafeli veya reddedici bir tutum takınıyorsa çocuk tanrının da kendisine karşı ilgisiz olduğunu düşünür. Anne babalarının kararsız bir tutum sergilediği çocukların ise tanrı imgeleri de tutarsızdır. Bazen tanrının kendilerini sevdiğini ve ilgilendiğini düşünürken, bazen de duyarsız, ilgisiz davrandığını düşünmektedirler. Bu şekilde büyüyen çocuklar bazen aşırı dindar bazen ise dinden tamamen uzak yaşamaktadır (Kirkpatrick, 1992: 3-28).

İslam dininde de bağlanma teorisine uygun, teoriyi destekleyen bazı özellikler bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in “Vallahi! Allah kullarına karşı annenin çocuğuna merhamet edişinden daha çok merhametlidir.” (Buhari, t.y. Edep 18; Müslim, t.y. Tevbe 22) sözü de anne-çocuk ilişkisini, Allah çocuk ilişkisiyle karşılaştırarak Allah ile insan arasındaki ilişkinin yoğunluğunu gösteren güzel bir örnektir. Bağlanma teorisyenlerinin vurguladığı annenin, çocuğun tehlike anında sığınacağı, onu koruyan, çekinmeden tehlikeleri savuşturan, besleyen ve sınırsız sevgi gösteren özellikleri İslâm'ın Allah kavramına yüklediği sıfatlarla benzerlik göstermektedir (Hayta, 2006: 48).

a.g. *Çocukluk Döneminde Ahlaki Gelişim*: “Çocukta ahlak duygusal, sosyal ve zihinsel olmak üzere çok yönlü ve karmaşık bir süreç olarak gelişir ve yapılır. Ahlak gelişiminin özelliklerini, ancak bu değişik boyutların her birini dikkate alarak, doğru bir şekilde tanımak mümkün görünmektedir” (Hökeleki, 1998b: 185). “Çocuk gelişimcileri, ahlaki gelişim terimiyle çocukların sosyal dünyaya ayak uydurabilmeleri için gerekli kuralları öğrenme ve anlamalarını kastetmektedirler” (Özeri, 2004: 76). Ahlak gelişimi; kişilik gelişimi, toplumsal gelişim ve duygusal gelişim ile çok yakından ilişkilidir. Bu nedenle bazı gelişim kuramcıları ahlaki gelişimi, kişilik gelişiminin ya da toplumsal gelişimin içinde incelemiştir.

Ahlaki gelişim konusunda ilk kuramlardan birini Freud geliştirmiştir. Freud'un yapısalcı kişilik kuramına göre kişilik üç sistemden oluş-

maktadır: id, ego, süperego. İd, kişiliğin ilkel yönünü oluşturmakta, da-
ima haz ilkesine göre hareket etmektedir. Ego, kişilik yapısının gerçeklik
ilkesine göre hareket eden ve kısmen de olsa bilinçli olan bölümdür.
Kişiliğin üçüncü bölümünü oluşturan süperego, kişiliğin ahlaki yönünü
temsil eder. Yapısalcı kişilik kuramındaki üç sistemden en geç gelişen
süper egodur. Süper ego, çocuğun ana babasından özümsemiş olduğu
toplumsal kurallarla geleneklere, göreneklere ve ahlak kurallarına göre
şekillenir (Can, 2004: 114)

Freud'dan sonra Piaget ve Kohlberg de ahlaki gelişim konusunda
çalışmalar yapmışlar ve ahlaki gelişimi, insanın bilişsel gelişimine paralel
olarak açıklayan kuramlar geliştirmişlerdir. Piaget'nin kuramına göre ah-
laki gelişim; ahlak öncesi evre, dışa bağımlı evre ve özerk evre olmak
üzere üç evreden oluşmaktadır. "Piaget'nin kuramını geliştiren Kohl-
berg, ahlaki gelişimi 6 evreden oluşan 3 düzey şeklinde açıklamıştır. "Her
düzey, bireyin benliği ile toplumun kuralları ve beklentileri arasındaki
farklı ilişki türünü yansıtır" (Özeri, 2004: 80). 1. Düzey gelenek öncesi:
Başkalarınca geliştirilmiş kuralların varlığının tam olarak kavranmadığı
10 yaşlara kadar süren, benmerkezci ahlak yaklaşımı. 2. Düzey gelenek-
sel: Başkalarının beklentilerine ve toplumsal göreneklere uygun davra-
nışlar göstermeye dayalı bir ahlak anlayışı. 3. Düzey gelenek ötesi: Top-
lumsal düzene ilişkin kuralların ve yasaların da ötesinde, evrensel insani
değerlere uygun davranışlar gösterebilmeye ilişkin, ilkeli bir ahlak anla-
yışı (Can, 2004: 129).

Temel eğitim çağının başlarında çocuk davranışlarını sonuçlarına
göre değerlendirir. Davranışın sonucunda mükâfat ya da yarar varsa dav-
ranış doğru, ceza ya da zarar varsa davranış yanlıştır. Çocuğun davranış-
larını yönlendiren kişisel ihtiyaçlarıdır. Bu dönemde çocuklar için kural-
lar değiştirilemez gerçeklerdir ve her şart ve koşulda herkesin kurallara
uyması gerekir. Dönemin sonlarına doğru ise çocuk davranışını çevrenin
onay ya da kınamasına göre değerlendirir. "Çocuk kendisinden beklenen
davranışı göstermenin doğru olduğu yargısındadır. Anne babası, öğret-
meni ve arkadaşlarının kendisinden beklediği gibi davranırsa onların sev-
gisini kazanabileceği, onlar tarafından takdir edilerek kabul göreceği dü-
şüncesindedir" (Can, 2004: 130).

Çağımızda dinî gelişimle ilgili çalışmalar daha çok Batılı araştırma-
cılar tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacıların bazıları zaman zaman İslamiyet ve diğer dinler hakkında araştırma yapmış fakat teorilerini yine
de Yahudi-Hristiyan temeline dayandırmaktan kurtulamamışlardır.
"Dinî gelişimle ilgili kültürler arası araştırmalara olan ihtiyaca da işaret
eden Paloutzian, dinî gelişim konusunda geliştirilen teorilerin daha çok

içinde geliştirildikleri Yahudi-Hristiyan kültüründe geçerli olduğunu, bu tür modellerin uygulanabilirliğini keşfetmek için Batı çevresi dışındaki dinleri de içine alacak araştırmalara şiddetle ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir” (Paloutzian, 1996: 124).

a.h. *Çocuğun Dinî ve Ahlakî Gelişiminde Anne ve Babanın Rolü*: “Ahlaki gelişim ile sosyal gelişme ve toplumsallaşma arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çocuğun kültürel norm ve standartlara uymayı öğrenmesi, birçok ahlaki davranışın temelini oluşturur. Gerçekte, birçok sosyal davranışın ahlaki içeriği vardır. Mesela, yardımlaşma, büyüklere saygı ve itaat gibi” (Hökekleli, 1998b: 186).

Kültürel norm ve değerlerin çocuğa aktarıldığı ilk kurum ailedir. “Aile, yüz yüze ilişkilerin en güçlü, en yoğun olduğu birincil bir gruptur” (Özeri, 1998: 221). “Aile, grubun kültürünü çocuğa aktaran birimdir. Ev ortamı kültürün ahlaki değerleri için bir eğitim merkezi konumundadır. Ebeveynler, davranışlarını taklit eden çocuk için model olmaktadır” (Doğan & Tosun, 2003: 46). “Olumlu çocuk yetiştirme için ilk şartı, olumlu anne baba olmaktır. Ne isek onu veririz. Çocuk birçok şeyi yaşayarak veya çevresinden görerek öğrenir” (Gül, 2005: 16). “Ebeveynler çocuklarını sadece taklit yoluyla etkilemezler. “Ayrıca ebeveynler ödül ya da kınama yolu ile çocuğa sosyal olarak beğenilen özelliklere göre davranmasını da öğretmektedirler” (Doğan & Tosun, 2003: 46). “Aile türü, aile üye sayısı, ailenin sosyoekonomik durumu, anne ve babanın kendi iş ve sosyal yaşantıları, ailenin kültürel tercihleri, yaşanan yerin büyük ve küçüklüğü gibi faktörler toplumsallaşmada söz sahibi faktörlerdir” (İnanç ve ark., 2005: 260; Hökekleli, 1998a: 196; Yavuzer, 2005: 130). Aile üyelerinin tümü çocuğu aynı derecede etkilemez. Aile üyesinin etkili olabilmesi, çocukla arasındaki duygusal ilişkinin varlığına bağlıdır. Çocuğun davranışlarını ailenin etkileyişinde, çocuğun sahip olduğu kişilik özellikleriyle yaşı büyük rol oynar. Çocuğun yaşı küçük olduğu oranda, aile üyelerinin daha etkili olmalarına karşılık, yaş büyüdükçe, aile dışı bireylerin ve arkadaşların etkisi giderek artmakta, aile üyelerinin etkisi ise azalmaktadır.

Ailenin eğitim ortamını kendine özgü yapan başka bir değişken dizisi de anne babanın aileyi yönetim biçimi; ailenin yapısı, geçimi, çocuğun aile içindeki konumu; ana babanın çocuğa karşı tutumudur. “Her anne baba, geleneklerine, gördüklerine, gelişimlerine, öğrenimlerine göre kendilerine özgü bir çocuk yetiştirme düzeni kurar” (Başaran, 1998: 179). “Anne baba çocuk ilişkisi, çocuk yetiştirme ve ona uygulanan disiplin yöntemiyle yakından ilgilidir” (Yavuzer, 2005: 137). “Disiplin aile içindeki denge ve düzenin oluşturulmasında büyük bir önem taşır”

(İnanç ve ark., 2005: 269).

Çocuğun ahlaki ve toplumsal gelişiminde anne babanın dışında kardeşler ve aynı çatı altında yaşayan diğer bireyler de etkilidir. Bazı durumlarda aynı evde aile fertleri dışında yakınlar bulunabilmektedir. Diğer akrabaların tutumları anne ve babaların tutumlarıyla uyumlu olursa çocuk istenilen davranışı daha hızlı ve kolay kazanabilir. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde yakın çevrenin etkisi olduğu kadar çocuğun bireysel özelliklerinin de etkisi vardır. Çocuğun gelişim sürecini daha iyi anlamak için bu özellikleri de göz önüne almak gerekir.

“Temel eğitimde öğrenci oyuncak, şekerleme gibi ödüllerin yerine, övülmeye daha çok değer verir. Temel eğitim öğrencisi ana babanın ve öğretmenin vereceği cezaya, ödüle ve yapacakları yermeye, övmeye karşı çok duyarlıdır. Dinsel kavramların pek çoğu öğrencilerin somut düşünme aşamasından soyut düşünme aşamasına geçememeleri yüzünden temel eğitim öğrencilerince anlaşılabilir. Öğrenciler dinsel görevleri ancak başkalarını öykünerek yapabilirler. Öğrenciler ussal inançlardan daha çok duygusal inançlar geliştirebilirler. Çocukluk evrelerinde öğrenciler, koşullanma yoluyla dinsel görevleri yapabilirler ama dinsel bilince henüz ulaşamazlar” (Başaran, 1998: 152-153). Temel eğitim döneminin sonlarına doğru ise öğrenciler, soyut düşünme yetenekleri geliştiği için davranışlarının nedenlerini sorgulamaya başlarlar. Bu nedenle bu dönemdeki öğrencilerin ahlaki kavramları geliştirmeleri için yaptıkları davranışların neden iyi neden kötü olduğunun onlara açıklanması gerekir. İçten ve sevecen bir yaklaşımın hâkim olduğu demokratik bir aile ortamında, uygun bir model teşkil edilerek yetiştirilen çocuğa, gelişim özelliklerine dikkat edilerek verilen dinî ve ahlaki eğitim onun dinî ve ahlaki hassasiyetlerinin yerleşmesinde etkili olacaktır. Bu ahlaki hassasiyetlere sahip bireylerin oluşturduğu toplumda ise huzur ve güven ortamı oluşacaktır.

b. Yöntem

Bu çalışmada nicel yöntem yaklaşımıyla çıkarımsal istatistik kullanılmıştır. Araştırmanın teorik kısmı hazırlanırken konu hakkında yazılmış süreli ve süresiz yayınlar imkânlar ölçüsünde incelenmiştir. Özellikle psikoloji, gelişim psikolojisi, din eğitimi, dinî ve ahlaki konularla ilgili eserler yararlanılan başlıca kaynakları oluşturmuştur. Bu kaynaklar, yeri geldikçe konu içinde gösterilmiş ve kaynakçada toplu olarak verilmiştir.

b.a. Örneklem

Çalışmanın evrenini İzmir ve Sakarya illerinde yaşayan 6-12 yaş

arası temel eğitim çağındaki çocuklar oluşturmaktadır. Adı geçen yerlerin evren olarak seçilmesinin nedeni; bu iki ilin farklı coğrafi bölgelerde bulunmaları ve il, ilçe ve köy olarak farklı demografik özellikler taşımalarıdır. Evrenden örneklem seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya uygun olacak şekilde adı geçen ilçelerin taşıma merkezi olan köyleri seçilmiştir. İl ve ilçelerde ise çevre özellikleri itibarıyla farklı sosyo-ekonomik seviyeye sahip mahallelerdeki okullarda okuyan öğrenciler seçilmiştir. Bu aşamada okullarda uygulanacak anketler için Sakarya ve İzmir il milli eğitim müdürlüklerinden izinler alınarak öğrenciler üzerinde anketler uygulanmıştır. Bunun yanında çalışmanın yapıldığı bahar aylarında Kıraz ölçesinin köylerinde öğrencilerin devamsızlığı fazla olması sebebiyle Kaymakamlıktan izin alınarak bazı öğrencilere evlerinde anket uygulanmıştır. Uygulanan anketleri 405 öğrencinin uygun şekilde doldurduğu tespit edilmiş ve çalışmada bunlar esas alınmıştır. Dolayısıyla çalışmanın örneklemini bu 405 çocuk oluşturmuştur (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Örneklemin demografik özellikleri

Özellikler	n	%	
Yaş	6-10	125	30,9
	11-12	280	69,1
Cinsiyet	Erkek	210	51,9
	Kız	195	48,1
Anne yaşı	25-40	341	84,2
	40 üzeri	64	15,8
Baba yaşı	25-40	262	64,7
	40 üzeri	143	35,3
Şehir	İzmir	242	59,8
	Sakarya	163	40,2
Yerleşim yeri	İl	50	12,3
	İlçe	225	55,6
	Köy	130	32,1
Kardeş sayısı	1	20	4,9
	2	179	44,2
	3	138	34,1
	4	40	9,9
	5	28	6,9
Kardeş sırası	1.	155	38,3
	2.	160	39,5
	3.	61	15,1
	4.	17	4,2
	5.	12	3,0
Annenin eğitim düzeyi	Okuma-yazma (-)	36	8,9
	İlkokul	259	64

	Ortaokul	61	15,1
	Lise	33	8,1
	Üniversite	16	4
Babanın eğitim düzeyi	Okuma-yazma (-)	10	2,5
	İlkokul	203	50,1
	Ortaokul	96	23,7
	Lise	65	16
	Üniversite	31	7,7
Büyük anne-babayla yaşama	Var	80	19,8
	Yok	325	80,2
En çok dinî bilgi alınan kişi	Anne	118	29,1
	Baba	67	16,5
	Dede-nine	54	13,3
	İmam	79	19,5
	Öğretmen	87	21,5

b.b. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi ve Verilerin Toplanması

Veri toplamak için çocukların dinî ve ahlaki yaşantılarını içeren bir ölçek hazırlanmıştır. Ölçek hazırlanırken bu alanda yapılmış olan ve dini inanç, ibadet/davranış, ahlak, bilgi, etki, gibi boyutlara ayırarak ölçen çalışmalar incelenmiş ve konuyla ilgili geniş bir literatür taraması yapılmıştır (bkz. Kula, 2001: 191-197; Sağlam, 2003: 297-315; Ay, 2005: 235-249). Bu kapsamda özellikle Uysal'ın (1995) İslami Dindarlık Ölçeği, Kaya'nın (1998) Dinî Tutum Ölçeği, Kula'nın (2001) Dindarlık Ölçeği, Kayıklık'ın Dinsel Yaşayış Ölçeği ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Bilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilen Dinî Hayat Ölçeği (Yıldız, 2006) gözden geçirilmiş ve bu ölçeklerde yer alan ifadeler uzmanların da yardımıyla çocuklara uygun hâle getirilmiş ve İzmir'in Kiraz ilçesindeki çeşitli ilköğretim okullarında pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulama sırasında özellikle çocukların olumsuz olarak değerlendirdikleri bazı sorulara cevap vermekten kaçındıkları görülmüş ve bu maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Sonuçta 50 soruluk bir ölçek geliştirilmiştir.

Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kişisel bilgileri ve dinî ve ahlaki gelişimde etkili olacağı düşünülen değişkenleri içermektedir. İkinci bölüm tarafımızdan geliştirilen, adayların dinî ve ahlaki durumlarını ölçen 50 soruluk bir ölçekten oluşmaktadır. Geliştirilen bu ölçek kendi içinde 5 alt bölüme ayrılmaktadır: annenin çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme durumu, babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme durumu, çocuğun inanç gelişimi, çocuğun ibadet gelişimi ve ço-

cuğun ahlak gelişimi. Çocuğun dinî ve ahlaki gelişimi alt boyutlara ayrılırken Glock'un dini 5 boyutta ele alan tanımı esas alınmıştır. Glock'a göre dinin alt boyutları şunlardır: inanç, ibadet bilgi, duygu ve etki (Glock & Stark, 1971: 253-261; Kula, 2001: 49). Bu boyutlardan inanç müstakil olarak değerlendirmeye alınmış, ibadet ve bilgi boyutları bu dönemde birbirinden çok ayrılmadığı için ibadet gelişimi altında birlikte değerlendirilmiş, duygu ve etki boyutu ise ahlaki gelişimin altında ele alınmıştır.

Anketin ikinci bölümünün kendi içinde tutarlılığını ölçmek için iç tutarlılık kontrolü yapılmıştır. Çalışmamızın iç tutarlılık sonuçlarını gösteren alfa sayıları şu şekildedir: Annenin çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme alt boyutu 78,59; babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim verme alt boyutu 82,10; çocukların ahlaki gelişimlerini ölçen alt boyut, 62,17; çocukların inanç gelişimlerini ölçen alt boyut, 73,01; çocukların ibadet gelişimlerini ölçen alt boyut, 67,63 çıkmıştır. Bu ortalamalar ölçekte yer alan maddelerin birbiriyle tutarlı olduğunu, yani iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir.

b.c. Verilerin Çözümlemesi

Anketlerle elde edilen veriler SPSS paket programıyla bilgisayara girilmiştir. Anketlerin değerlendirilmesinde yan dağılımlarda frekans ve yüzdelerden, iki grup arasındaki ortalamanın fark testlerinde “t testi”nden, ikiden fazla grup arasındaki fark testlerinde tek yönlü varyans analizinden (ANOVA), varsa farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu görmek için Tukey HSD yönteminden faydalanılmıştır. $p < ,05$ anlamlılık düzeyi olarak kabul edilmiştir

c. Bulgular

c.a. Çocukların İnanç Gelişimlerine İlişkin Bulgular

İnanç gelişimi, soyut düşünme becerisi gerektirdiğinden gelişimin diğer alanlarına göre daha geç gelişim göstermektedir. Temel eğitimin ilk dönemlerinde oldukça somut düşünen çocuklar dönemin sonlarına doğru soyut düşünmeye adım atmaktadırlar. Bu nedenle inanç gelişiminin yaşa etkisinin göz önüne alınması gereklidir. 6-10 yaş arası çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları 4,68; 11-12 yaş arası çocukların ortalamaları ise 4,79'dur. İstatistiksel olarak t testi ile yapılan analiz sonucunda aradaki fark anlamlı çıkmıştır. Yani temel eğitimin sonlarındaki çocukların inanç gelişimleri temel eğitimin başlarındaki çocuklara göre anlamlı derecede yüksektir. Daha önce belirtildiği gibi bu durum temel eğitimin sonlarında soyut düşünme becerisinin gelişmesi ve böylece inançla ilgili konuların daha iyi anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Erkek ve kız çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Bu da temel eğitim çağındaki çocuklarda inanç gelişimi açısından cinsiyetin etkili bir faktör olmadığını göstermektedir.

25-40 yaş arası annelerin çocuklarının inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalaması 4,78; yaşı kırkın üzerinde olan annelerin çocuklarının ise 4,68'dir. Yapılan t testi sonuçlarına göre aradaki fark anlamlıdır. Annesi yaşlı olan çocukların inanç gelişimi açısından, annesi genç olanlardan daha düşük puan almalarının, genç annelerin çocuklarıyla daha iyi ilgilenmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Babanın yaşı ile inanç gelişimi arasında neredeyse hiç ilişki yoktur. Bu da babanın yaşlı olmasının çocuğun inanç gelişimine olumlu ya da olumsuz bir etki yapmadığını göstermektedir.

İzmir'de yaşayan çocukların inanç gelişimi puanlarının ortalamaları 4,64; Sakarya'da yaşayan çocukların ortalamaları 4,94'tür. t testi ile yapılan analizde Sakarya-İzmir arasındaki fark anlamlı çıkmıştır. Bu durum Sakarya ve İzmir ilinde yaptığımız gözlemlerle de örtüşmektedir. Sakarya'da günlük hayatta dinin etkisi açıkça görülmektedir. Örneğin Müslümanların toplu olarak kıldığı cuma namazı ve teravih namazı gibi ibadetlerin yapıldığı saatlerde şehirdeki hareket azalmakta, iftar saatinde ise caddeler oldukça tenhalaşmaktadır. Bu durum insanların, ibadetlerini yapsınlar ya da yapmasınlar, günlük hayatlarında dinin etkili olduğunu göstermektedir. Sakarya'da kültürün üzerinde dinin etkisi oldukça fazla olduğu için çocuklar çevreden de dinle ilgili pek çok şey öğrenmektedirler.

Yaşanılan yerleşim yeri ile çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişkiye bakıldığında köyde yaşayanların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,58; ilçede yaşayanların 4,82; ilde yaşayanların 4,97'dir. Tek yönlü varyans analizine göre aradaki fark anlamlıdır. Farkın hangi yerleşim birimlerinde olduğunu görebilmek amacıyla Tukey HSD testi uygulanmıştır. Testten elde edilen verilere göre yerleşim yeri büyüdükçe çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları da artmaktadır. Yerleşim yerinin büyük olması çocukların yaşantı zenginliğini artırmaktadır. Bu da çocukların bilgilerini artırdığı gibi düşünce gücüne de olumlu etki yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta bu yaşlarda inanç gelişiminin yerleşim yeri ve düşünce gelişiminden olumlu etkilenmesinin ilerleyen yaşlarda devam etmeyebileceğidir. Zira temel eğitimin sonlarındaki çocuklar henüz soyut düşünmeye yavaş yavaş adım atmakta, ergenliğin her şeyi sorgulayan soyut düşünce seviyesine ulaşmamaktadır. Bu nedenle soyut düşüncenin iyice gelişmesi ile

ergenler inanç konularını da sorgulamaya başlamakta ve inanç ortalamaları temel eğitim çağındakilere göre düşebilmektedir. Bu çalışmanın, evren olarak belirlenen 6-12 yaş grubu çocuklarla sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

Çocuğun kardeş sayısı ile inanç gelişimi arasındaki ilişki incelendiğinde inanç gelişiminden alınan puanların ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Yapılan analizlerde aradaki fark anlamlı çıkmamıştır.

Yapılan analizlere göre çocuğun kaçınıcı kardeş olduğu ile inanç gelişimi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Çalışmanın verilerine göre annenin eğitim seviyesi ile çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişki anlamlılık seviyesinde değildir.

Okuryazar olmayan babaların çocukları inanç gelişiminde en düşük ortalamayı almakla birlikte aradaki fark anlamlı değildir. Bu da babanın eğitim seviyesinin çocuğun inanç gelişimine etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir.

Dede veya büyükanne ile birlikte yaşamayan çocuğun inanç gelişimine etkisiyle ilgili sonuçlara göre büyüklerle aynı evde yaşayan çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,79; diğerlerinin 4,75'tir. Büyükleriyle birlikte yaşayanların ortalamaları biraz daha yüksek olmakla birlikte fark çok azdır ve anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. Buna göre büyüklerin çocuğun inanç gelişimine önemli bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Yapılan analizlere göre dinî bilgiyi en çok dede ve nineden alanların ortalamaları en yüksektir. Ardından anne ve imam gelmektedir. Onları ise baba ve son olarak da öğretmen takip etmektedir. En çok dinî bilgiyi dede-nine, anne ve imamdan alanlar ile öğretmenden alanların ortalamaları arasındaki fark anlamlıdır. Bütün çocuklar yaklaşık olarak öğretmenden aynı seviyede bilgi almaktadır. Öğretmenden alanların en düşük çıkması diğerlerinin öğretmenin yanında diğer kişilerden de daha fazla bilgi almalarıyla alakalıdır.

Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocukların inanç gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları da artmaktadır ve aradaki ilişki anlamlılık seviyesindedir. Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun dinî gelişiminde doğrudan etkili olduğu ve anne ne kadar dinî ve ahlaki eğitim verirse çocuğun gelişiminin o kadar arttığı anlaşılmaktadır.

Yapılan analizlere göre babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocuğun inanç gelişim düzeyi de artmaktadır. Bu sonuçlar anne ile benzerdir. Buna göre çocuğun inanç gelişiminde anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermelerinin önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmadan elde edilen diğer bir sonuç ise babaların çocuğuna dinî ve ahlaki gelişimi verme ortalamalarının annelerinkine kadar yüksek olmadığıdır. Bu, annelerin evde daha uzun süre geçirmelerinden ve çocuklarıyla, babalardan daha fazla ilgilenmelerinden kaynaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlardan açıkça anlaşılmaktadır ki, anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesi ile çocuğun dinî gelişimi arasında tamamen olumlu bir ilişki vardır. Anne ve baba çocuğuna ne kadar dinî ve ahlaki eğitim vermeye gayret gösterirse çocuğun dinî gelişimi de o kadar iyi olmaktadır (bkz. Tablo-2). Bu sonuçlar anne ve babanın çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-2:

Çocukların inanç gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamli fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,007	Var	11-12 yaş	6-10 yaş
Cinsiyet	,457	Yok	-	-
Anne yaşı	,046	Var	25-40 yaş	40 üstü
Baba yaşı	,827	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,617	Yok	-	-
Kardeş sırası	,938	Yok	-	-
Anne eğitimi	,283	Yok	-	-
Baba eğitimi	,188	Yok	-	-
Büyük anne-ba- bayla yaşama	,458	Yok	-	-
Dinî bilgi veren	,018	Var	Dede-nine	Öğretmen
Annenin dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	
Babanın dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

c.b. Çocukların İbadet Gelişimlerine İlişkin Bulgular

6-10 yaş arası çocukların ibadet gelişiminden aldıkları puanların ortalamaları 4,67; 11-12 yaş grubu çocukların aldıkları puanların ortalamaları 4,73 çıkmıştır. Yapılan analiz sonucunda aradaki fark anlamlı çıkmamıştır. Bu da göstermektedir ki ibadet gelişimi açısından temel eğitim çağının sonundaki çocuklarla temel eğitim çağının başlarındaki çocuklar

arasında önemli bir fark yoktur.

Erkek ve kızların ibadet gelişimi ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Bu verilere göre ibadet gelişimi açısından cinsiyetin etkili bir faktör olmadığı söylenebilir.

Annenin yaşıyla çocuğun inanç gelişimi arasındaki ilişki aynı şekilde annenin yaşıyla çocuğun ibadet gelişimi arasında da vardır. t testi sonucuna göre aradaki fark anlamlıdır. Annenin yaşı arttıkça çocuğun gelişimi bundan olumsuz etkilenmektedir. Aradaki farkın anlamlı çıkması, çocukla anne arasındaki yaş farkının çocuğun ibadet ve inanç gelişimine olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir.

Babanın yaşının çocuğun ibadet gelişimine etkisi anlamlılık düzeyinde değildir. Başka bir ifadeyle babanın yaşı çocuğun ibadet gelişiminde etkili bir faktör değildir. Annenin yaşıyla çocuğun ibadet gelişimi arasında daha belirgin bir ilişki varken baba ile çocuk arasında bu kadar yoğun bir ilişki yoktur. Çocukların daha çok anneleriyle vakit geçirmeleri sebebiyle, annelerinden daha fazla etkilenmeleri normaldir.

İzmir'de yaşayan çocukların ibadet gelişimi puanlarının ortalamaları 4,59; Sakarya'da yaşayanların 4,90'dır. Aradaki fark oldukça anlamlıdır. İnanç gelişiminde belirttiğimiz gibi Sakarya'da dinin günlük hayatta etkisinin fazla hissedilmesi çocukların ibadet gelişim ortalamalarının yükselmesini sağlamıştır.

Yapılan analizlerde köyde yaşayan çocukların ibadet gelişimi puanlarının ortalamaları 4,54; ilçede yaşayanların 4,76; ilde yaşayanların 4,93'tür. Aradaki fark anlamlı çıkmıştır. Yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun ibadet gelişiminden aldıkları puanlar da yükselmiştir. Temel eğitim çağındaki çocuklar henüz ibadet yapma zorunluluğu olmadığından bu puanlar çocukların ibadet yapma isteklerini ve ibadetleri bilme düzeylerini göstermektedir. Buna göre yerleşim yeri büyüdükçe çocuklar, ibadetler hakkında daha olumlu bir tutum sergilemektedir.

Analizlere bakıldığında kardeş sayısına göre inanç gelişiminden alınan puanların ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Buna göre kardeş sayısının ibadet gelişiminde etkili bir faktör olmadığı söylenebilir. Ayrıca kaçınıcı kardeş olduğunun da ibadet gelişimine önemli bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Yapılan istatistik sonuçlarına göre annelerin eğitim seviyeleri ile çocukların ibadet gelişimleri arasındaki ilişki şu şekildedir: Okuryazar olmayan annelerin çocuklarının puanları 4,72; ilkokul mezunu olanların

4,70; ortaokul mezunu olanların 4,78; lise mezunu olanların 4,76; yüksek okul mezunu olanların 4,57'dir. Aradaki farkın oldukça düşük olması sebebiyle yapılan analizlerde aradaki fark anlamlı çıkmamıştır. Buna göre annenin eğitim seviyesinin çocuğun ibadet gelişiminde belirgin bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Analiz sonuçlarına göre babanın eğitim seviyesi ile çocuğun ibadet gelişimi arasında anlamlı bir fark vardır. Babanın okuma yazma bilmesiyle diğer tüm eğitim seviyeleri arasında anlamlı bir fark vardır. Okuma yazma bilmeyen babaların çocukları ibadet gelişimi açısından en düşük ortalamalara sahiptir. Annenin eğitim seviyesinin bu kadar etkilememesine rağmen babanın bu kadar etkilemesi, babanın eğitim seviyesi düşüktüğü annenin de eğitim seviyesinin düşmesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla hem anne hem de baba okuryazar olmadığına çocuğun dinî bilgi alma ve ibadetleri öğrenme ihtimali iyice azalmaktadır.

Evde dede ve büyükannesi ile birlikte yaşayan çocukların ibadet gelişiminden aldıkları ortalamalar 4,77; olmayanların 4,70 çıkmıştır. Buna göre dede ve büyükannenin, anne ve babaya ilave olarak çocuğun ibadet gelişimine olumlu etki yaptığı söylenebilir. Ancak bu etki anlamlılık seviyesinde değildir.

Analizlere göre dinî bilgiyi dede ve ninesinden alanların ortalamaları en yüksek çıkmıştır. Bunun sebebi olarak dede ve nineden bilgi alan çocukların anne ve babalarına ilaveten dede ve nineden aldığı bu nedenle en yüksek çıktığı söylenebilir. İkinci sırada anne çıkmıştır. Çünkü çocukla en uzun süre vakit geçiren ve onun ibadet gelişimine en fazla etki yapan kişi annedir. Dolayısıyla en çok anneden eğitim alan çocukların ortalamaları yüksektir. En düşük ortalamalar dinî bilgiyi en çok öğretmenden alan çocuklara aittir. Bu durumun sebebi, -öğretmenin her çocuğa aynı miktarda bilgi verdiği düşünülürken- en çok bilgiyi öğretmenden alan çocukların diğer kişilerden yeterince bilgi almamaları olabilir. Bu sonuçlar çocuğun ibadet gelişiminde en çok evde tecrübeli bir büyüğün ve annenin önemli olduğunu, öğretmenin tek başına bu konuda yeterli olmadığını göstermektedir.

Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arttıkça çocuğun ibadet gelişiminden aldığı ortalama da bariz bir şekilde yükselmektedir ve aradaki fark anlamlıdır. Yani annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi ile çocuğun ibadet gelişimi arasında pozitif bir ilişki vardır.

Yapılan çalışmaya göre babanın dinî ve ahlaki eğitim verme ortalamaları yükseldikçe çocukların ibadet gelişimi ortalamaları da yüksel-

mektedir ve aradaki ilişki anlamlılık seviyesindedir (bkz. Tablo-3; ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-3:
Çocukların ibadet gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamlı fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,106	Yok	-	-
Cinsiyet	,231	Yok	-	-
Anne yaşı	,049	Var	25-40 yaş	40 üstü
Baba yaşı	,810	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,610	Yok	-	-
Kardeş sırası	,616	Yok	-	-
Anne eğitimi	,261	Yok	-	-
Baba eğitimi	,011	Var	Lise	Okuryazar değil
Büyük anne-ba- bayla yaşama	,129	Yok	-	-
Dini bilgi veren	,003	Var	Dede-nine	Öğretmen
Annenin dini bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	
Babanın dini bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

c.c. Çocukların Ahlaki Gelişimlerine İlişkin Bulgular

Analizlere göre 6-10 yaş grubu çocukların ortalamaları 4,71; 11-12 yaş grubu çocukların ortalamaları 4,73'tür. Aradaki fark oldukça azdır ve anlamlılık seviyesine ulaşmamıştır. Buna göre yaş arttıkça çocuğun soyut düşünme ve bilişsel gelişimine bağlı olarak inanç gelişiminin arttığı ancak bu dönemdeki çocukların ibadet ve ahlak gelişimlerinde yaşın önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Elde edilen verilere göre çocuğun cinsiyeti ahlaki gelişim puanlarının ortalamalarında anlamlı bir farklılığa sebep olmamaktadır. Yani temel eğitim çağında cinsiyet, ahlaki gelişimde ayırıcı bir etken değildir. Bu durum ibadet ve inanç gelişimi sonuçlarıyla da uyum içindedir.

Annenin yaşının çocuğun ibadet ve inanç gelişimine etkisi olduğu daha önce dile getirilmiştir. Buna göre genç annelerin çocuklarının ibadet ve inanç gelişiminden aldıkları ortalamalar diğerlerine göre daha yüksekti. Analizlere göre ahlaki gelişimde 25-40 yaş arasında olan annelerin çocuklarının ortalamaları 4,74; yaşı 40'ın üzeri olanların ise 4,66'dır. Annesi genç olan çocukların ortalamaları daha yüksek olmakla birlikte aradaki fark anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. Buna göre, çocuğun inanç ve ibadet gelişimiyle karşılaştırdığımızda sonuçlar benzerlik göstermekte

fakat fark azalmaktadır.

Önceki sayfalarda babanın yaşının çocuğun inanç ve ibadet gelişiminde etkisinin olmadığı tespit edilmişti. Yapılan analizlere göre inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi çocuğun ahlaki gelişiminde de etkili olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlara göre annenin yaşının fazla olmasının çocuğa belirgin bir şekilde olumsuz etkisi olmakta babada ise böyle bu durum söz konusu olmamaktadır.

Sakarya'da yaşayan çocukların ahlaki gelişim ortalamaları 4,89; İzmir'de yaşayanların 4,62'dir. t testi sonuçlarına göre aradaki fark anlamlıdır. Çocuğun ahlaki gelişiminin Sakarya'da yüksek çıkması, hem bu şehrin kültüründe dinin daha etkin bir yere sahip olmasından hem de Sakarya'da yaşayan anne-babaların dinî ve ahlaki konularda çocuklarına daha çok eğitim vermelerinden kaynaklanmaktadır.

Yapılan analizlerde yaşanan yerleşim yeri ile çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki puanların ortalamalarının birbirlerinden oldukça farklı olduğu, yerleşim yeri büyüdükçe ahlaki gelişimden alınan ortalamaların da yükseldiği ve aradaki farkın anlamlılık seviyesinde olduğu görülmektedir. Ahlaki gelişimin zihinsel gelişimle alakalı olduğu daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun yaşantı zenginliği ve zihinsel gelişiminin artmasına paralel olarak ahlaki gelişiminin de arttığı söylenebilir.

İnanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişimde de çocuğun kardeş sayısının artmasının az da olsa olumlu etkisinin olduğu ancak bunun anlamlılık seviyesinde olmadığı analizlerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde çocuğun doğum sırasının da inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişiminde de etkisinin olmadığı yapılan analizlerde görülmüştür.

Annenin eğitim seviyesi ile çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki ilişkiyi gösteren ortalamalar birbirine oldukça yakındır. Dolayısıyla aradaki fark anlamlılık seviyesinde değildir.

Yapılan analizlere göre ahlaki gelişim ortalamaları en düşük olan çocuklar okuryazar olmayan babaların çocuklarıdır. Bunun en önemli sebebi okuryazar olmayan babaların eşlerinin de genellikle okuryazar olmamasıdır. Sadece annenin okuma yazma bilmediği ailelerde, babanın eğitilmiş olması çocuğun en azından bir kaynaktan daha iyi eğitim almasını mümkün kılmaktadır. İbadet gelişiminde okuryazar olmayan babaların çocuklarının ortalamaları anlamlı oranda daha düşük olmasına rağmen ahlakta farkın anlamlı çıkmaması, babanın okuma yazma bilmesi de çocuğuna temel bir ahlaki eğitim verebileceğini göstermektedir.

Evde kalan herkes az ya da çok çocuğun gelişimine bir etki yapar. Bu etki anne-babayı desteklerse olumlu; anne-babaya muhalefet ederse olumsuz olur. Dedesi ve büyükannesiyle birlikte yaşayan çocukların ortalamaları, diğerlerinden biraz yüksektir. Bu durum inanç ve ibadet gelişiminden elde edilen verilerle uyum içindedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi dede ve büyükanne genellikle olumlu etki yapmaktadır. Ancak inanç ve ibadet gelişiminde olduğu gibi ahlaki gelişimde de bu etki oldukça sınırlıdır.

Analizlere göre en yüksek ahlaki gelişim ortalaması en çok dinî bilgiyi annesinden alan çocuklara, en düşük ortalama öğretmenden alan çocuklara aittir. Bu durum çocuğun ahlaki gelişiminde en etkili olan kişinin anne olduğunu ve birinci sırada annenin olması gerektiğini, eğer anne en çok bilgi veren kişi değilse diğer kişilerin annenin yerine geçemeyeceğini göstermektedir. Analizlere göre annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi ne kadar fazla ise çocuğun ahlaki gelişimden aldığı puan ortalaması da o kadar yüksektir. Yani çocuğun ahlaki gelişimi ile annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesi arasında doğru orantı vardır. Annenin dinî ve ahlaki eğitim vermesiyle çocuğun ahlaki gelişimi arasındaki ilişki ibadet ve inanç gelişimindeki ilişkiyle uyum içindedir. Baba ile ilgili analizlere bakıldığında babanın dinî ve ahlaki eğitim verme oranı arttıkça çocuğun ahlaki gelişiminin de yükseldiği görülmektedir. Ortalamaların arasındaki farkın yüksek olduğu ve anlamlılık seviyesinde olduğu görülmektedir. Bu veriler ibadet ve inanç gelişiminden elde edilen verilerle ve annenin verileriyle de paralellik arz etmektedir (bkz. Tablo-4; ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

Tablo-4:
Çocukların ahlak gelişimine ilişkin tüm değişkenler

Değişkenler	p	Anlamlı fark	Yüksek grup	Düşük grup
Yaş	,565	Yok	-	-
Cinsiyet	,494	Yok	-	-
Anne yaşı	,139	Yok	-	-
Baba yaşı	,706	Yok	-	-
Yerleşim yeri	,001	Var	İl	Köy
Şehir	,001	Var	Sakarya	İzmir
Kardeş sayısı	,839	Yok	-	-
Kardeş sırası	,671	Yok	-	-
Anne eğitimi	,307	Yok	-	-
Baba eğitimi	,399	Yok	-	-
Büyük anne-babayla yaşama	,219	Yok	-	-
Dinî bilgi veren	,401	Yok	-	-
Annenin dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var	

Babanın dinî bilgi vermesi	,001	Var	Pozitif ilişki var
----------------------------	------	-----	--------------------

c.d. Anne-Babanın Çocuğuna Dinî ve Ahlaki Eğitim Verme Durumlarına İlişkin Bulgular

Daha önce Sakarya'da yaşayan çocukların inanç ve ibadet gelişimlerinin İzmir'de yaşayanlardan fazla olduğunu gördük. Bu durumun ortaya çıkmasında ailelerin ne kadar etkili olduğu başka bir deyişle Sakarya'daki ailelerin daha fazla dinî ve ahlaki eğitim verip vermediği bu başlık altında ele alınmıştır. İzmir'deki annelerin çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme ortalamaları 4,39; Sakarya'dakilerin 4,84 çıkmıştır. Bu durum, Sakarya ve İzmir'de yaşayan çocukların ibadet ve inanç gelişimi puanlarının ortalaması arasındaki farkta annenin önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. İzmir'de yaşayan babaların, çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesiyle ilgili sorulardan aldıkları puanların ortalamaları 4,34; Sakarya'dakilerin 4,78'dir. Bu sonuçlar annelerin ortalamalarıyla da örtüşmektedir. Yani Sakarya'da yaşayan anneler gibi babaların da çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme oranı İzmir'dekilerden oldukça yüksektir.

Annenin eğitim seviyesi ile çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesi arasındaki ilişkiyle ilgili analizlerde en düşük ortalamalar okuryazar olmayan annelerde görüldü. Bu durum annelerin okuma yazma bilmemelerinin çocuklarına dinî eğitim vermelerini de olumsuz etkilediğini göstermektedir. Önceki konularda okuma yazma bilmeyen annelerin çocuklarının ibadet gelişimlerinin düşük olduğunu görmüştük. Dolayısıyla annenin okuma yazma bilmemesinin, çocuğuna yeterince dinî eğitim vermemesine, böylece çocuğun ibadet gelişiminin de olumsuz etkilenmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan analizlere göre okuryazar olmayan babaların, çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verme puanlarının ortalamaları 3,95; ilkökul mezunu olanların 4,47; ortaokul mezunu olanların 4,56; lise mezunu olanların 4,63 ve üniversite mezunu olanların ise 4,61'dir. Bu durum babanın eğitim seviyesi yükseldikçe dinî ve ahlaki eğitim vermesinde de artış olduğunu açıkça göstermektedir.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde anne-babanın yaş ve eğitim durumlarının çocuğun ahlaki gelişimlerine etkisinin daha az olduğu; ancak anne ve babanın dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun gelişiminin her alanında çok etkili olduğu görülmektedir. Buradan, temel eğitim çağındaki çocuğun dinî ve ahlaki gelişiminde anne ba-

banın çok etkili olduğu, okul, çevre ve diğer yetişkinlerin de etkisi olmakla birlikte hâlâ en etkili faktörün anne ve baba olduğu sonucu çıkmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Abanoz, 2008).

S o n u ç

Bu çalışmada çocukların kişisel özellikleri, yerleşim yeri ve ailelerinin, dinî ve ahlaki gelişimlerine etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Cinsiyete göre, çocukların inanç, ibadet ve ahlak gelişimi ortalamaları birbirlerine oldukça yakındır.

Çocuklarının yaşları ile gelişimleri arasındaki ilişkiye bakıldığında yaşın olumlu etkisinin olduğu görülmüştür. 11-12 yaş grubu çocukların inanç gelişimi ortalamaları, 6-10 yaş grubu çocuklara göre anlamlı derecede yüksek çıkmış, ibadet ve ahlak gelişiminde ise yüksek çıkmakla birlikte fark anlamlılık seviyesinde çıkmamıştır. İslamiyet'e göre eğitim çağındaki çocukların ibadet yapmak zorunda olmamaları ve ahlak gelişiminde yaş farkına dikkat edilmeden benzer öğütlerle karşılaşmaları ibadet ve ahlak gelişimi ortalamalarının birbirine yaklaşmasına ve aradaki farkın anlamlılık seviyesinde çıkmamasına sebep olmuş olabilir.

Annenin ve babanın genç olmasının, çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisi olduğu, ancak aradaki farkın sadece inanç gelişiminde anlamlılık seviyesinde olduğu ortaya çıkmıştır.

Yaşanılan yerleşim yerinin büyüklüğünün çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisinin olduğu yerleşim yeri büyüdükçe çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişiminin anlamlı ölçüde arttığı görülmektedir. Bu yaşlardaki çocuklar öğrenmeye oldukça açık ve çevrelerinden duyduklarını kabul etmeye hazırdırlar. Bu nedenle dinî ve ahlaki konularda da çocuklar, çevrelerinden ne kadar bilgi alırlarsa dinî ve ahlaki gelişimleri de o oranda artmıştır.

Kardeşi olmayan çocukların ortalamaları her ne kadar diğerlerinden bir miktar düşük olsa da kardeş sayısının ve kaçınıcı çocuk olduğunun çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişiminde belirgin bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

Anne ve babanın eğitim seviyesinin çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimi ile ilişkisine bakıldığında okuryazar olmayan ebeveynlerin çocuklarının gelişimlerinin daha düşük olduğu ancak sadece ibadet gelişiminde okuryazar olmayan baba ile diğer eğitim seviyelerindeki babalar arasındaki farkın anlamlılık seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir.

Anne ve babanın çocuğuna dinî ve ahlaki eğitim vermesinin çocuğun inanç, ibadet ve ahlak gelişimine olumlu etkisi olduğu ve bunun

her aşamada anlamlılık seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir. Buna göre çocuğun gelişimi üzerinde en önemli etkiye anne ve babanın sahip olduğu, özellikle de anne ve babanın verdiği eğitimin çocuğun gelişiminde diğer faktörlerden daha etkili olduğu görülmektedir.

Bu çalışma, temel eğitim çağındaki çocuğun -aile dışındaki kişilerin etkilerinin giderek artmasına rağmen- dinî ve ahlaki gelişiminde hâlâ en önemli faktörün anne-baba olduğunu, çevreden ne kadar bilgi alırsa alsın anne ve babanın yerini hiç kimsenin tutmayacağını göstermektedir. Bu çalışmadan elde edilen veriler sadece çocuklarına iyi bir dinî ve ahlaki eğitim vermek isteyen anne ve babalara değil, aynı zamanda öğrencilerini iyi bir şekilde yetiştirmek isteyen din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerine ve öğretimin yanında eğitim ve terbiyeyi de önemseyen tüm eğitimcilere kaynak niteliği taşımaktadır.

Kaynaklar

Abanoz, S. (2008). *6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü (İzmir ve Sakarya örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akbaş, B. ve ark. (2004). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (içinde). *Öğretmen adayları için KPSS*. İstanbul: Güvender Yayınları.

Allport, G. W. (1950). *The Individual and his religion*. New York: The Macmillan Company.

Altuntaş, H. & Şahin, M. (2011). *Kur'an-ı Kerim meali*. (12. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ay, M. E. (2000). *Çocuklarımıza Allah'ı nasıl anlatalım*. (11. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Ay, M. E. (2005). *Din eğitiminde mükâfat ve ceza*. (3. Baskı). İstanbul: Düşünce Kitabevi.

Aydın, B. (2004). *Gelişimin doğası*. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi* (ss. 27-50). Ed. B. Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık.

Aydın, M. Z. (2007). *Ailede çocuğun ahlak eğitimi*. (8. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Bacanlı, H. (2001). *Gelişim ve öğrenme*. (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Başaran, İ. E. (1998). *Eğitim psikolojisi*. (16. Baskı). İstanbul: Akçağ Kitabevi.

Buhari, M. b. İ. (t.y.). *es-Sahib*. İstanbul: el-Mektebet'ül-İslamiyye.

Can, G. (2004). Kişilik gelişimi. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (ss. 109-140). Ed. Binnur Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.

Doğan, R. & Tosun, C. (2003). *İlköğretim 4. ve 5. sınıflar için din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi*. (2. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Eraydın, S. (1990). *Tasavvuf ve tarikatler*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Erikson, E. H. (1993). *Young man Luther: A Study in psychoanalysis and history*. (17. Baskı). New York: Norton Company.

Freud, S. (1984). *Totem ve tabu*. (Çev. K. Sahir Sel). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Freud, S. (1990). *Art and literature*. New York: Penguin Books.

Freud, S. (1999). *Sanat ve edebiyat*. (Çev. E. Kapkın & A. T. Kapkın). İstanbul: Payel Yayınları.

Fromm, E. (1991). *Sahip olmak ya da olmak*. (Çev. A. Arıtan). (3. Baskı). İstanbul: Arıtan Yayınları.

Fromm, E. (1993). *Psikanaliz ve din*. (Çev. A. Arıtan). (3. Baskı). İstanbul: Arıtan Yayınları.

Gardiner, H. W. & Mary, J. G. (1995). *Çocuk ve ergen gelişimi*. (Çev. B. Onur). Ankara: İmge Kitabevi.

Gazali, İ. (2001). *Ey oğul "Eyyübe'l-veled"*. (Çev. M. Ş. Eygi). İstanbul: Bedir Yayınları.

Glock, C. Y. & Stark, R. (1971). Dimensions of religious commitment. (içinde) *Sociology of Religion*. (ss. 253-261). Ed. R. Robertson. Victoria: Penguin Books.

Gül, E. (2005). *Çocuk eğitiminde anne-babanın sorumlulukları*. İstanbul: Çıra Yayınları.

Harms, E. (1944). *The Development of religious experience in children*. *American Journal of Sociology*. 50 (2), 112-122.

Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a: Bağlanma teorisi ve İslam'da Allah tasavvuru. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4 (12), 29-63.

Hökekleli, H. (1998a). *Din psikolojisi*. (3. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hökekleli, H. (1998b). Çocukta ahlak gelişimi ve eğitimi. (içinde). *Çocuk gelişimi ve eğitimi*. (ss. 185-216). Ed. H. Ayhan. İstanbul: Ensar Neşriyat.

İnanç, B. Y. ve ark. (2005). *Gelişim psikolojisi çocuk ve ergen gelişimi*. (2. Baskı). Adana: Nobel Kitabevi.

Jung, C. G. (1982). *Analitik psikolojinin temel ilkeleri*. (Çev. K. Şipal). İstanbul: Bozak Yayınları.

Jung, C. G. (2002). *Anılar, düşler düşünceler*. (Çev. İ. Kantemir). (2. Baskı). İstanbul: Can Yayınları.

Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları.

Kaya, M. (1998). *Din eğitiminde iletişim ve dini tutum*. Samsun: Etüt Yayınları.

Kayıklık, H. (2000). *Dini yaşayış biçimleri: Psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2 (1), 3-28.

Köse, A. (2000). *Freud ve din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Kula, M. N. (2001). *Kimlik ve din*. (3. Baskı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Külahoğlu, Ş. (2004). Gelişim ve öğrenme psikolojisine giriş. (içinde). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. (ss. 1-26). Ed. B. Yeşilyaprak. (6. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.

Meadow, M. J. & Kahoe, R. D. (1984). *Psychology of religion*. New York: Harpercollins College Publishers.

Müslim, en-N. (t.y.). *es-Sahih*. tah. M. F. Abdülbaki. İstanbul: el-Mektebet'ül-İslamiyye.

Özeri, Z. N. (1998). Anne tutumlarının çocuğun ahlak ve adalet gelişimine etkisi. (içinde). *Çocuk gelişimi ve eğitimi*. (ss. 217-238). Ed. H. Ayhan. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Özeri, Z. N. (2004). *Okul öncesi din ve ahlak eğitimi*. İstanbul: Dem Yayıncılık.

Özyılmaz, Ö. (2003). *Çocukluk ve gençlik çağında İslami eğitim ve psikolojik temelleri*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Paloutzian, R. F. (1996). *Invitation to the psychology of religion*. London: Allyn and Bacon.

Sağlam, İ. (2003). *Çocuk ve ibadet*. İstanbul: Düşünce Kitabevi.

Selçuk, Z. (2005). *Gelişim ve öğrenme eğitim psikolojisi*. (9. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Tweedie, I. (1997). Manevi sufi eğitimi sonsuzluğa açılan bireyleşme sürecidir. (içinde). *Jung psikolojisi ve tasavvuf*. (ss. 95-109). Ed. J. M. Spiegelman & V. İ. Han & T. Fernandez. (Çev. K. Yazıcı & R. Kutlu). (2. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.

Uysal, V. (1995). İslami Dindarlık Ölçeği üzerine bir pilot çalışma. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8 (3-4), 263-271.

- Ülken, H. Z. (1946). *Tasavvuf psikolojisi*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde ilk dinî gelişmelerin değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Yavuzer, H. (2005). *Çocuk psikolojisi*. (28. Baskı). İstanbul: Remzi Yayınları.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.